

Sophia Perennis

Print ISSN: 2251-8932/Online ISSN:2676-6140

Web Address: Javidankherad.ir

Email: javidankherad@irip.ac.ir

Tel:+982167238208

Attribution-NonCommercial 4.0 International

(CC BY-NC 4.0)

Open Access Journal

SOPHIA PERENNIS*The Semiannual Journal of Sapiential Wisdom and Philosophy*

Vol. 20, Number 2, autumn and winter 2024, Serial Number 44

**Assumption or entailment? A false dilemma
Interpreting Mirdamad's thesis
from a logical point of view**

pp. 57- 77

DOI: 10.22034/IW.2023.404520.1703

Davood Hosseini*

Abstract

There is a controversy in Islamic philosophy over the relationship between *something's being something* and *something's being*. Two theses are well-known: assumption and entailment. Notoriously, Mirdamad is considered to be among the adherents of the entailment thesis. It is argued here that Mirdamad's thesis is neither assumption nor entailment. Actually, his thesis includes a collection of different propositions that combine assumption and entailment variously. I interpret his thesis on the basis of his theory of subsistence and existence. Furthermore, I distinguish between semantical and metaphysical aspects of Mirdamad's thesis. I abstract some logical consequences from these semantical

---

* Associate Professor, Philosophy Dep. Tarbiat Modares Uni.E-mail:

davood.hosseini@modares.ac.ir

Recived date: 12/6/2023

Accepted date: 25/9/2023

aspects. I explain then why these logical consequences do not follow from a bunch of the alternative theses at issue.

Keywords: assumption, entailment, subsistence, existence, semantics, metaphysics.

Extended Abstract

There is a controversy in Islamic philosophy over the relationship between something's being something and something's being. Two theses are well-known: assumption and entailment. Notoriously, Mirdamad is considered to be among the adherents of the entailment thesis. It is argued here that Mirdamad's thesis is neither assumption nor entailment. Actually, his thesis includes a collection of different propositions that combine assumption and entailment variously. I interpret his thesis on the basis of his theory of subsistence and existence. Furthermore, I distinguish between semantical and metaphysical aspects of Mirdamad's thesis.

To begin with, there is a well-known distinction between semantics and metaphysics: semantics is concerned with the relationship between language and the reality it represents, and metaphysics is concerned with the reality itself. On the basis of these assumptions, I begin with the problem of what 'entailment' and 'presupposition' mean in Mirdamad's view.

First of all, we need to understand his theory of existence in order to understand his answer to this question. According to Mirdamad, existence is nothing in reality, the correspondent of the proposition 'a exists' is the essence of a itself, the meaning of 'existence' is the infinitive to be existent, and the subsistence of an essence is prior (not in a metaphysical or epistemological way, but in a semantical way) to the existence of the essence (Mirdamad 1988, 2012; Hosseini 2019).

In addition, Mirdamad distinguishes two different questions concerning the relationship between something's being and something's being something: the first question concerns the relationship between two terms of the proposition, and another question concerns the affirmative relationship between the terms (Mirdamad 2012).

As I have argued in the body of this paper, based on exegetical and analytical considerations, Mirdamad's thesis about the relationship between something's being and something's being something (the rule) is as follows:

The rule (concerning the affirmative relationship): something's being something presupposes (in a metaphysical sense) something's subsistence and entails (in a metaphysical-semantical sense) something's being.

The rule (concerning terms: existence): something's being existent presupposes (in a semantical sense) something's subsistence and entails (in a semantical sense) something's being.

The rule (concerning terms: essence): something's being itself presupposes (in a semantical sense) something's subsistence and entails (in a semantical sense) something's being.

The rule (concerning terms: essential): something's being something presupposes (in a metaphysical sense) something's subsistence and entails (in a metaphysical-semantical sense) something's being.

The rule (concerning terms: necessary): something's being something presupposes (in a metaphysical sense) something's subsistence and entails (in a metaphysical-semantic sense) something's being.

The rule (concerning terms: accidental): something's being something presupposes (in a metaphysical sense) something's subsistence and presupposes (in a metaphysical sense) something's being.

Next in the paper, I abstract some logical consequences from Mirdamad's thesis about the rule.

From a contemporary point of view, logic consists of at least two parts: semantics and proof theory. As I have shown, Mirdamad's thesis contain significant semantic aspects. Therefore, from the contemporary perspective, we can realize that the following semantic entailments are consequences of his theory of existence and his theses about the rule:

a is a semantically entails a exists.

a is a semantically entails a is a .

assuming that semantics is an essential part of logic and that proof theory and semantics should be functionally identical, we conclude that the following rules of logic should be conceded within the framework of Mirdamad's philosophy:

$$\frac{a \text{ is } a}{a \text{ exists}}$$

$$\frac{a \text{ exists}}{a \text{ is } a}$$

It is worth noting that other parties' theses on the relationship between something's being and something's being something like those of Mutazeli (Tusi 1986), the followers of Peripatetics (Suhrawardi 1976) and Sadra (Hosseini 2019), do not entail such logical rules, because of their metaphysical nature.

In sum, Mirdamad's thesis about the relationship between something's being and something's being something neither is assumption nor entailment. Rather it is a complex thesis that contains different aspects, namely metaphysical and semantic. From the semantic aspects of his thesis some logical rules can be abstracted, which he did not realized.

References

- Hosseini, D. 2019, Existence and essence; interpreting Sadra in his historical context.
- Suhrawardi, S. 1976, *Collected Works of Shekh Ishragh*, v.1, Edited by N. Habibi, H. Corbin, S. H. Nasr, IHCS, Tehran.
- Tusi, N. 1986, *Tajrid Al-I'teghad*, Edited by M. Hosseini Jalali, Maktab Al-A'lam Al-Islami, Tehran.
- Mirdamad, M. 1988, *Al-Ghabasat*, Edited by M. Mohaghegh et al, Tehran University, Tehran.
- Mirdamad, M. 2012, *Al-Ofogh al-Mobin*, Edited by H. Naji, Mirath Maktoob, Tehran.

این مقاله دارای درجه

علمی-پژوهشی است

مجله علمی جاویدان خرد، شماره ۴۴، پاییز و زمستان ۱۴۰۲، صفحات ۵۷-۷۷

فرعیت یا استلزام؟ یک دوگانه نادرست خوانشی از نظر میرداماد از منظری منطقی

داود حسینی*

چکیده

در سنت فلسفه اسلامی نزاعی هست بر سر اینکه چه نسبتی میان ثبوت شیء لشیء و ثبوت الشیء برقرار است. دو قول مشهور، فرعیت و استلزام هستند. نیز مشهور است که میرداماد از حامیان استلزام است. استدلال می‌کنم که نظر میرداماد نه فرعیت است و نه استلزام. نظر میرداماد شامل دسته‌ای از قاعده‌هاست که ترکیب‌های متفاوتی از فرعیت و استلزام را در بر دارد. خوانشی از این قاعده‌ها ارائه می‌کنم که مبتنی بر نظریه تقرر و وجود میرداماد است. بیش از این، میان محتوای سمتیکی و متافیزیکی این قاعده‌ها تفکیک می‌کنم. از محتوای سمتیکی این قاعده‌ها نتایجی برای قاعده‌های استنتاج منطقی به دست می‌آورم. تبیین می‌کنم که چرا این نتایج منطقی از بسیاری از نظرات رقیب در این بحث حاصل نمی‌شوند.

کلیدواژه‌ها: فرعیت، استلزام، تقرر، وجود، سمتیک، متافیزیک.

۱. مقدمه

در تاریخ فلسفه و منطق در سنت اسلامی مسئله شناخته شده‌ای هست که می‌توان آن را چنین صورت بندی کرد: نسبت میان ثبوت الشیء (ثبوت الف) و ثبوت شیء لشیء (ب)

* دانشیار گروه فلسفه، دانشگاه تربیت مدرس. رایانامه: davood.hosseini@modares.ac.ir

تاریخ پذیرش: ۱۴۰۲/۷/۳

تاریخ دریافت: ۱۴۰۲/۳/۲۲

بودن الف) چیست؟ مشهور است که فیلسوفان و منطق‌دانان در سنت اسلامی دو موضع متفاوت نسبت به این مسأله داشته‌اند: فرعیت و استلزام. گروه نخست معتقدند که ثبوت شیء لشیء فرع بر ثبوت الشیء است (قاعده فرعیت) و گروه دوم معتقدند که ثبوت شیء لشیء مستلزم ثبوت الشیء است (قاعده استلزام). طبق تاریخ مشهور، اغلب مشائیان، صدرالدین دشتکی و صدرا قائل به فرعیت بوده‌اند. در مقابل، فخر رازی، جلال‌الدین دوانی و میرداماد قائل به استلزام بوده‌اند.

در این مقاله، قصد دارم که نظر میرداماد در خصوص این مسأله را واکاوی کنم. ایده‌ای که دنبال خواهم کرد این است که نظر میرداماد را در هیچ‌کدام از این دو دسته نمی‌توان جای داد، به این دلیل که شامل پیچیدگی‌هایی در ارتباط با نظریه وجود میرداماد است. پس از صورت‌بندی نظر میرداماد به این مسأله خواهم پرداخت که نظر او چه ارتباطی با منطق دارد. ادعای من این است که نظر میرداماد، به خلاف بسیاری از نظرات دیگر در خصوص این مسأله، لوازم منطقی مهمی دارد.

پیش از ورود به بحث لازم است به دو نکته توجه دهم. نخست اینکه میان سمنتیک و متافیزیک تمایز هست. اظهارات سمنتیکی درباره ارتباط میان گزاره‌ها و واقعیات جهان هستند. برای مثال، اینکه «هوا ابری است» صادق است اگر و تنها اگر هوا ابری باشد، یک ادعای سمنتیکی است. در مقابل، اظهارات متافیزیکی صرفاً درباره واقعیات جهان هستند. برای نمونه، اینکه هوا ابری است به این سبب که باد به گونه خاصی وزیده است، یک ادعای متافیزیکی است. به بیانی دیگر، سمنتیک علم بررسی ارتباط میان گزاره و جهان است^۱ و متافیزیک علم بررسی جهان آن گونه که هست.

نکته دوم: بنا بر تلقی متعارف در دوره معاصر، منطق دست‌کم شامل دو حوزه است: سمنتیک و سیستم استنتاجی. سیستم استنتاجی علم بررسی ارتباط‌های استنتاجی میان گزاره‌هاست. مثلاً اینکه هوا ابری است نتیجه می‌دهد که یا هوا ابری است یا هوا آفتابی است. همچنین، مفروض است که این دو حوزه منطق نامرتبط با هم نیستند. یک سیستم منطقی ایدئال باید میان این دو حوزه ارتباط برقرار کند: اگر گزاره‌ای مشخص از گزاره‌های مفروضی استنتاج شود آنگاه ممکن نیست که آن گزاره‌های مفروض صادق باشند و آن گزاره مشخص صادق نباشد (قضیه صحت) و بالعکس (قضیه تمامیت).

با این مقدمات، می‌توانم مسئله مورد بررسی این مقاله را روشن‌تر بیان کنم. قصد دارم بررسی کنم که نظر میرداماد در خصوص ارتباط میان ثبوت شیء لشیء و ثبوت

الشیء تا چه اندازه یک اظهار متافیزیکی است و تا چه اندازه یک اظهار سمنتیکی. در بخش دوم، صورت‌بندی اولیه‌ای از نظر میرداماد را به زبان خودش بیان می‌کنم. میرداماد نظر خود را با اصطلاحاتی بیان می‌کند که اصطلاحات کلیدی فلسفه اوست. در بخش سوم، این اصطلاحات را در چارچوب نظریه وجود میرداماد روشن می‌کنم. بر این مبنا در بخش چهارم، وجوه سمنتیکی و متافیزیکی نظر میرداماد در خصوص ارتباط میان ثبوت شیء لشیء و ثبوت الشیء را تفکیک می‌کنم. در بخش پنجم، نتایج منطقی نظر میرداماد را تبیین می‌کنم. سپس استدلال می‌کنم که این نتایج منطقی بدیهی نیستند؛ به این معنا که تعداد قلیل توجهی از نظرات بدلیل نظر میرداماد چنین لازمه‌های منطقی‌ای را در بر ندارند. بحث را با ملاحظه‌ای در خصوص نحوه مواجهه معمول در منطق تطبیقی در دوره معاصر به مسئله مورد بحث به پایان می‌برم.^۲

۲. قاعده‌های فرعی استلزام میرداماد؛ مواجهه نخست

از نگاه میرداماد، از دو حیثیت متفاوت می‌توان به ثبوت شیء لشیء (ب بودن الف) نظر کرد: نخست، از حیث ربط ایجابی میان الف و ب؛ دوم، از حیث طرفین ربط ایجابی، یعنی الف و ب. از حیث ربط ایجابی، یک حکم برای همه نمونه‌های ب بودن الف برقرار است: ب بودن الف فرع بر تقرر الف و مستلزم ثبوت الف است. اما از حیث طرفین ربط ایجابی، حکم یکسانی برای همه نمونه‌های ب بودن الف نمی‌توان داد. حکم در هر نمونه‌ای بستگی به چیستی الف و ب و ارتباط میان آنها در واقعیت دارد. به این خاطر، میرداماد حالات مختلف را از یکدیگر تفکیک می‌کند و برای هر مورد حکم متفاوتی صادر می‌کند. حالات مختلف از این قرار هستند: ب همان الف است؛ ب «موجود» است؛ ب ذاتی الف است؛ ب عرضی لازم الف است؛ ب عرضی مفارق الف است. این احکام از این قرار هستند:

موجود بودن الف، فرع بر تقرر الف و مستلزم ثبوت الف است.

الف بودن الف، هیچ حکمی به دنبال ندارد.

ب (ذاتی) بودن الف، مستلزم تقرر الف و مستلزم ثبوت الف است.

ب (لازم) بودن الف، فرع بر تقرر الف و مستلزم ثبوت الف است.

ب (مفارق) بودن الف، فرع بر تقرر الف و فرع بر ثبوت الف است.^۳

پیچیدگی نظر میرداماد در همین مواجهه اولیه روشن است. به‌وضوح میرداماد نه قاعده فرعی را می‌پذیرد و نه قاعده استلزام را. به جای آن، میرداماد تعدادی قاعده تنظیم

می‌کند. این قاعده‌ها را قاعده‌های فرعیت — استلزام میرداماد می‌نامم. پیچیدگی نظر میرداماد مانع دریافت سهل‌الوصول نظر اوست. نخستین مسأله در فهم نظر میرداماد این است که «تقرر» و «ثبوت» چه معنایی و چه تمایزی با یکدیگر دارند؟ هم‌داستان با عموم فیلسوفان مسلمان، از نظر میرداماد «ثبوت» و «وجود» مترادف هستند. از این رو، برای فهم چیهستی تقرر و ثبوت در فلسفه میرداماد لازم است که توقفی کنیم و نظریه تقرر و وجود نزد میرداماد را به اختصار معرفی کنیم.

۳. میان‌برده: نظریه تقرر و وجود نزد میرداماد

در این بخش صرفاً نظریه تقرر و وجود میرداماد را معرفی خواهیم کرد و به استدلال‌ها و چالش‌های مرتبط با آن نخواهم پرداخت. همچنین برای رعایت اختصار، نقل قول مستقیمی از میرداماد نخواهم آورد. علاوه بر این، تنها به کتاب *الأفق المبین* استناد می‌کنم که بنا بر اظهار صریح میرداماد، مرجع اصلی نظریه تقرر و وجود اوست (میرداماد، ۱۳۶۷: ۵۲). مباحث این بخش در فصل نخست و دوم کتاب *الأفق المبین* با عبارات متفاوتی بیان شده‌اند. در اینجا، در هر مورد صرفاً به یکی از این مواضع که صراحت به خوانش ارائه شده دارند، ارجاع می‌دهم.^۴

نخستین حکم میرداماد این است که وجود وصف نیست. از نگاه میرداماد، اوصاف بر دو گونه هستند: اوصاف انضمامی و اوصاف انتزاعی (میرداماد، ۱۳۹۱: ۵۵-۵۶). وصف انضمامی در جهان متمایز از موصوف خود است؛ نظیر سفیدی که متمایز از میز است. وصف انتزاعی صرفاً در ذهن متمایز از موصوف است. در خارج، موصوف به گونه‌ای است که عقل آن وصف را از موصوف انتزاع می‌کند. برای نمونه، کوری وصفی انتزاعی است. با این مقدمه، میرداماد مدعی است که وجود نه وصف انضمامی است و نه وصف انتزاعی (همان: ۹).

دومین حکم میرداماد این است که «وجود» معنایی بسیط دارد (همانجا). منظور از معنای مرکب این است: یک محمول معنای مرکب دارد اگر و تنها اگر مبدأ اشتقاق آن وصفی برای یک ذات باشد. چون وجود وصف نیست، «وجود» نمی‌تواند معنایی مرکب داشته باشد. به این ترتیب، «وجود» به معنای شیء *دارای وجود نیست*؛ بلکه تنها به معنای درجهان است. به طور معادل، «وجود» به معنای *ما به الوجودیة نیست*. آنچه برای «وجود» باقی می‌ماند این است که به معنای موجودیت (موجود بودن) باشد.

سومین حکم میرداماد این است که مطابق گزاره «الف موجود است» خود الف است (همان: ۹-۱۰). زیرا اگر چنین نباشد آنگاه «موجود» معنایی مرکب خواهد یافت و به تبع آن، وجود وصف خواهد شد. البته لازم به تذکر است که این حکم نتیجه نمی‌دهد که الف در اینکه مطابق گزاره «الف موجود است» باشد مستقل است. گاهی چنین است که الف مستقلاً مطابق این گزاره است (در مورد موجود قائم به ذات) و گاهی نیز چنین است که الف به سبب علتی دیگر مطابق این گزاره است. آنچه اهمیت دارد این است که این استقلال یا عدم استقلال (و در نتیجه، علت احتمالی الف) بخشی از مطابق گزاره «الف موجود است» نیست.

چهارمین حکم میرداماد این است که میان مرتبه ذات الف و مرتبه موجودیت الف تمایز هست (همان: ۱۳-۱۴). این تمایز به حسب مصداق نیست. زیرا طبق حکم پیشین، مطابق «الف موجود است» الف است. به روشنی مطابق «الف» نیز الف است. بنابراین میان الف و موجودیت الف به لحاظ آنچه در جهان است تمایزی نیست. آنچه در جهان است صرفاً الف است. اما در مرتبه معانی، میان این دو تمایز هست. میرداماد مرتبه ذات الف را مرتبه تقرر یا فعلیت می‌نامد. در مقابل مرتبه موجودیت الف را مرتبه وجود یا ثبوت نام می‌نهد.

پنجمین حکم میرداماد این است که مرتبه تقرر مقدم بر مرتبه وجود است (همان: ۱۴). به بیان دیگر، الف مقدم است بر اینکه الف موجود است. توجه شود که یک طرف این تقدم امری مفرد و طرف دیگر امری مرکب است. آنچه نقش محوری در نظریه میرداماد دارد این مسأله است که این تقدم چگونه چیزی است. سه احتمال برای این تقدم هست که میرداماد دو مورد نخست را به صراحت مردود می‌داند و با سومی هم‌دل است.

- تقدم معرفت‌شناختی: در مرتبه ذهن و حکلیت، الف موضوع گزاره «الف موجود است» است.
- تقدم متافیزیکی: الف و موجودیت الف در جهان دو واقعیت متمایزند و واقعیت دوم مبتنی بر واقعیت نخست است.
- تقدم سمتیکی: الف مطابق گزاره «الف موجود است» و صادق‌ساز این گزاره است.

از نظر میرداماد، تقدم به معنای نخست، اگرچه برقرار است، به بحث نامربوط است. بحث بر سر موجودیت و نسبت آن با تقرر، بحث بر سر چگونگی کارکرد قوای شناختی انسان، برای مثال شناخت نحوه کارکرد ذهن انسانی، نیست. همچنین، تقدم به معنای دوم حکم نادرستی در خصوص وجود را لازم می‌آورد. اگر الف و موجودیت الف دو واقعیت متمایز باشند آنگاه اولاً مطابق گزاره «الف موجود است» الف نیست، ثانیاً «موجود» معنایی مرکب خواهد یافت و ثالثاً وجود وصفی برای ذات خواهد شد. در نهایت، میرداماد تصریح دارد که معنای تقدمی که ادعا کرده است، معنای سوم است. اینکه الف مقدم است بر موجودیت الف چیزی نیست جز اینکه الف صادق‌ساز گزاره «الف موجود است» است (همان، ص ۴۶، پاورقی ۱۴۳).

ششمین حکم میرداماد این است که تقرر و وجود غیرقابل انفکاک هستند (همان: ۵۵-۵۴). ممکن نیست که ذاتی متقرر باشد اما موجود نباشد و به عکس، ممکن نیست که ذاتی موجود باشد اما متقرر نباشد. اگر الف متقرر باشد اما موجود نباشد یا موجود باشد اما متقرر نباشد، نتیجه یک چیز است: الف مطابق گزاره «الف موجود است» نیست. بنابراین این عدم امکان انفکاک میان الف و موجودیت الف یک عدم امکان سمنتیکی است. به بیانی دیگر، الف و موجودیت الف قابل انفکاک نیستند، زیرا یک چیز، یعنی الف، مطابق «الف» و «الف موجود است» است.

حاصل اینکه، وجود و تقرر از نظر میرداماد متمایز و غیر قابل انفکاک هستند و دومی مقدم بر اولی است. آنچه برای بحث‌های آتی اهمیت دارد این است که هم استلزام میان وجود و تقرر (یعنی عدم امکان انفکاک این دو) یک حکم سمنتیکی است و هم تقدم تقرر بر وجود حکمی سمنتیکی است. با این مقدمات، معنای «تقرر» و «ثبوت» در نظر میرداماد روشن می‌شود و می‌توانیم به بحث درباره قاعده‌های فرعیت-استلزام میرداماد بازگردیم.

۴. قاعده‌های فرعیت-استلزام میرداماد؛ مواجهه دوم

دیدیم که قاعده‌های فرعیت-استلزام میرداماد دو دسته هستند: دسته نخست شامل یک قاعده است (به حسب طبیعت ربط ایجابی) و دسته دوم شامل پنج قاعده است (به حسب طرفین ربط ایجابی). در اینجا قصد من این است که بررسی کنم که «فرعیت» و «استلزام» که در این قاعده‌ها به کار رفته‌اند، هر یک چه معنای محصلی دارند؛ مشخصاً

اینکه تا چه حد متافیزیکی و تا چه حد سمتیکی هستند. به ترتیب، شش مورد را بررسی می‌کنم.

۴-۱. **قاعده به حسب ربط ایجابی: ب بودن الف فرع بر تقرر الف و مستلزم ثبوت الف است.**

فرض بر این است که ب بودن الف ربطی ایجابی است. در سنت فلسفه اسلامی نزاعی هست که این ربط ایجابی چگونه است. برخی معتقدند که این ربط ایجابی یک ربط دوطرفه در جهان است و طرفین این ربط ایجابی الف و ب هستند. در مقابل، برخی معتقدند که این ربط ایجابی ربطی دوطرفه در جهان نیست بلکه صرفاً ایجابی برای الف است. یک دسته مثال مورد اختلاف میان این دو گروه از فیلسوفان، اوصاف انتزاعی هستند؛ برای مثال اینکه داود ممکن است. بنا بر نظر دسته نخست، ممکن بودن داود یک ربط ایجابی است میان داود و امکان. بنا بر نظر دسته دوم، ممکن بودن داود صرفاً ایجابی برای داود است. نتایج متفاوت این دو نظر روشن هستند: دسته نخست معتقدند که همان‌طور که داود امری عینی است، امکان نیز امری عینی است. در مقابل، دسته دوم معتقدند که تنها داود امری عینی است؛ اما داود به گونه‌ای است که عقل می‌تواند امکان را از او انتزاع کند. نمایندگان مشهور دسته نخست صدرالدین دشتکی و صدرا هستند و نمایندگان مشهور دسته دوم جلال‌الدین دوانی و میرداماد.^۵

با وجود این اختلاف نظر، طرفین نزاع بر یک حکم توافق دارند: اینکه ربط ایجابی در ب بودن الف ممکن نیست که بدون الف محقق شود. آنچه برای بحث حاضر اهمیت دارد همین بخش مشترک است. نخست دقت شود که این عدم امکان، نوعی عدم امکان متافیزیکی است. دلیل این ادعا روشن است: برقراری ربط ایجابی مبتنی بر طرف ربط است. به عبارتی دیگر، امکان ندارد ربط برقرار باشد اما طرف ربط محقق نباشد، زیرا نحوه تحقق ربط در جهان به گونه‌ای است که نیاز به طرف ربط دارد. بنابراین بنا بر نظر همه طرفین نزاع، «فرعیت» ادعا شده در قاعده، نوعی فرعیت متافیزیکی است.

اما در همین بخش مشترک نیز اختلاف نظری میان میرداماد و سایرین هست. با اصطلاحات میرداماد، ربط ایجابی در ب بودن الف فرع بر تقرر الف (به عبارتی دیگر، الف) است. اما از نظر دیگران، ربط ایجابی در ب بودن الف فرع بر ثبوت الف است. دلیل میرداماد برای نفی نظر دیگران از دو مقدمه به دست می‌آید: نخست اینکه طبق

نظریه وجود او، وجود الف در جهان چیزی نیست که بخواهد طرف ربط ایجابی واقع شود. دوم اینکه «فرعیت» مورد ادعا نوعی فرعیت متافیزیکی است. از این رو، آنچه طرف ربط ایجابی واقع می‌شود خود الف است. وجود الف چیزی در جهان نیست که بتولند طرف ربط قرار گیرد. در نتیجه میرداماد ب بودن الف را فرع بر تقرر الف می‌داند و نه فرع بر ثبوت الف.

در بخش پیشین دیدیم که تقرر الف به نحو سمتیکی مستلزم ثبوت الف (که همان وجود الف یا موجودیت الف باشد) است. بنابراین ب بودن الف مستلزم ثبوت الف خواهد بود. این استلزام ترکیبی از یک رابطه متافیزیکی و یک رابطه سمتیکی است؛ به این شکل که نخست ب بودن الف به لحاظ متافیزیکی فرع بر تقرر الف است و سپس تقرر الف به لحاظ سمتیکی مستلزم ثبوت الف است. برای سادگی، این رابطه را که از دو بخش متافیزیکی و سمتیکی تشکیل شده است متافیزیکی سمتیکی می‌نامم.

به این ترتیب، مدعای میرداماد در قاعده یادشده روشن می‌شود: ب بودن الف به لحاظ متافیزیکی فرع بر تقرر الف است و به لحاظ متافیزیکی سمتیکی مستلزم ثبوت الف است.

۴-۲. قاعده به حسب طرفین (وجودذات): موجود بودن الف، فرع بر تقرر الف و مستلزم ثبوت الف است.

این حالت از قاعده‌های فرعیت استلزام میرداماد کاملاً متناظر با نظریه تقرر و وجود نزد او پیش می‌رود. در بخش پیشین دیدیم که الف به لحاظ سمتیکی مقدم بر موجود بودن الف است. فرعیت در اینجا همان تقدم در نظریه تقرر و وجود است. در نتیجه بخش نخست این قاعده، قاعده‌ای به طور خالص سمتیکی است و می‌توان آن را به این بیان کامل کرد: موجود بودن الف، به لحاظ سمتیکی فرع بر تقرر الف است.

پیش از این، در نظریه تقرر و وجود نزد میرداماد، تقرر الف به لحاظ سمتیکی مستلزم موجود بودن الف است. با ترکیب این دو خواهیم داشت: موجود بودن الف به لحاظ سمتیکی فرع بر تقرر الف است و تقرر الف به لحاظ سمتیکی مستلزم ثبوت الف است. یک فرض کاملاً معقول این است که فرعیت سمتیکی، استلزام سمتیکی را نتیجه می‌دهد. بنابراین موجود بودن الف به لحاظ سمتیکی مستلزم ثبوت الف است. با داشتن تعدی استلزام، بخش دوم قاعده به دست می‌آید: موجود بودن الف به لحاظ سمتیکی مستلزم ثبوت الف است.

اما بخش دوم قاعده ممکن است که کمی مناقشه‌برانگیز به نظر برسد. گفتیم که از نظر میرداماد «ثبوت» و «وجود» مترادف هستند. از این رو، موجود بودن الف و ثبوت الف تمایزی با هم ندارند که اولی بتواند مستلزم دومی باشد. میرداماد درباره این مشکل احتمالی و راه حل آن چیزی نگفته است. اما می‌توان به‌سادگی آن را رفع کرد. یک پیشنهاد سراسر است این است که استلزام سمتیکی را در معنایی وسیع به کار بریم به طوری که یک امر بتواند مستلزم خود نیز باشد. در این صورت، چون موجود بودن الف و ثبوت الف یک چیز هستند می‌توانند مستلزم یکدیگر باشند.

بنابراین می‌توان قاعده مورد بحث در این حالت را به این شکل به طور کامل بیان کرد: موجود بودن الف، هم به لحاظ سمتیکی فرع بر تقرر الف است و هم به لحاظ سمتیکی مستلزم ثبوت الف است. آنچه جالب توجه است و در بحث بخش آینده نقش محوری دارد این است که این حالت از قاعده‌های فرعیت استلزام میرداماد محتوایی کاملاً سمتیکی دارد.

۳-۴. قاعده به حسب طرفین (ذات—ذات): الف بودن الف، هیچ حکمی به دنبال ندارد.

بنا بر نظر میرداماد، الف بودن الف در واقعیت همان الف است و هیچ تمایزی میان این دو نیست. تنها در یک حالت می‌توان تمایزی میان الف بودن الف و الف نهاد: وقتی ملاحظه ذهنی را وارد بحث کنیم. ملاحظه ذهنی الف بودن الف شامل دو بار ملاحظه الف است که با اعتباری ذهنی از هم تفکیک شده‌اند. این در حالی است که ملاحظه ذهنی الف شامل یک بار ملاحظه ذهنی الف است. پس اگر معیار ملاحظه ذهنی را وارد کنیم، می‌توان میان الف بودن الف و الف تمایز گذاشت. اما چنین تمایزی ارتباطی به بحث حاضر ندارد. در بخش گذشته نیز گفتیم که بحث حاضر مربوط به دستگاه شناختی انسان، مثلاً نحوه کارکرد ذهن او، نیست. از این رو، تمایزی که بر پایه ملاحظه ذهنی بنا نهاده شود از بحث خارج است. نتیجه‌ای که میرداماد می‌گیرد این است که در این مورد هیچ حکمی مرتبط با بحث حاضر وجود نخواهد داشت.

با این حال، میرداماد در ذیل بحث‌های دیگر به گونه‌ای سخن می‌گوید که می‌توان قاعده‌ای از آن استخراج کرد. بر طبق نظر میرداماد، مطابق گزاره «الف الف است» خود الف است (میرداماد، ۱۳۹۱: ۹-۱۰). این ادعا تناظر کاملی با ادعای دیگر میرداماد دارد که مطابق گزاره «الف موجود است» خود الف است. این تناظر مورد پذیرش میرداماد

است (همان: ۱۰). پیش از این دیدیم که در بحث دربارهٔ قاعده‌های فرعیت—استلزام، میرداماد متناسب با ادعای دوم نتیجه می‌گیرد که موجود بودن الف فرع بر تقرر الف است.

حال اگر این تناظر را ادامه دهیم باید بگوییم که الف بودن الف فرع بر تقرر الف است. البته این نتیجه‌ای است که میرداماد ذیل بحث‌های مرتبط با جعل با آن هم‌دل است (همان: ۲۳). علاوه بر این، در بخش گذشته دیدیم که بنا بر نظریهٔ تقرر و وجود نزد میرداماد، تقرر الف به لحاظ سمتیکی مستلزم ثبوت الف است. بنابراین می‌توان گفت که در این حالت نیز میرداماد، تلویحاً و نه صراحتاً، قاعده‌ای را می‌پذیرد که می‌توان به این صورت آن را بیان کرد: الف بودن الف، هم به لحاظ سمتیکی فرع بر تقرر الف است و هم به لحاظ سمتیکی مستلزم ثبوت الف است. نظیر حالت پیشین این قاعده نیز محتوایی کاملاً سمتیکی دارد.

۴-۴. *قاعده به حسب طرفین (ذاتی-ذات): ب (ذاتی) بودن الف، مستلزم تقرر الف و مستلزم ثبوت الف است.*

مفروض است که ذاتی مقدم بر ذات است و ذات فرع بر ذاتی. همچنین می‌دانیم که این تقدم و فرعیت معنایی متافیزیکی دارند: در جهان چنان است که ذات وابسته به ذاتی است؛ بدون تقرر ذاتی ممکن نیست که ذات متقرر شود. حال اگر عکس این رابطهٔ تقدم را در نظر بگیریم به نوعی استلزام متافیزیکی می‌رسیم. به این ترتیب که تقرر ذات مستلزم تقرر ذاتی خواهد بود: هرگاه ذات متقرر شود ذاتی نیز باید متقرر شده باشد. این توضیح روشن می‌کند که بخش نخست قاعده در این حالت به نحو زیر قابل بیان است:

ب (ذاتی) بودن الف، به لحاظ متافیزیکی مستلزم تقرر الف است.

اکنون حاصل نظریهٔ وجود میرداماد را به این حکم می‌افزاییم. می‌دانیم که تقرر الف به لحاظ سمتیکی مستلزم ثبوت الف است. بنابراین تقرر ذاتی ابتدا به لحاظ متافیزیکی مستلزم تقرر ذات و سپس تقرر ذات به لحاظ سمتیکی مستلزم ثبوت ذات است. به این ترتیب، معنای بخش دوم قاعده نیز روشن می‌شود: «استلزام» در اینجا معنای متافیزیکی—سمتیکی خواهد داشت. در نتیجه می‌توان قاعده را در این حالت به طور کامل چنین بیان کرد: ب (ذاتی) بودن الف، به لحاظ متافیزیکی مستلزم تقرر الف و به لحاظ متافیزیکی سمتیکی مستلزم ثبوت الف است.

قاعده به حسب طرفین (لازم ذات): ب (لازم) بودن الف، فرع بر تقرر الف و مستلزم ثبوت الف است.

در اینجا نظر میرداماد در خصوص نحوه ارتباط میان ذات و لوازم آن روشنگر است. میرداماد معتقد است که لازم ذات صرفاً به تقرر ذات وابستگی دارد. این نظر را در مقابل نظر دیگری که لازم ذات را لازم مشترک وجود ذهنی و وجود خارجی ذات تلقی می کند می توان بهتر دریافت. بنا بر نظر اخیر، لازم ذات فرع بر وجود ذات (به معنای مطلق وجود) خواهد بود. نظر صریح میرداماد این است که این نظر اخیر صحیح نیست. آنچه لازم یک ذات است صرفاً به تقرر ذات و اقتضایی از جانب ذات بستگی دارد. این اقتضا ارتباطی به موجود بودن ذات ندارد (میرداماد، ۱۳۹۱: ۴۰-۴۳)

با این فرض، می توان دید که فرعیت در بخش نخست قاعده، کاملاً معنایی متافیزیکی دارد، زیرا اقتضایی که از جانب ذات برای لازم ذات فرض شده است، رابطه ای است میان خود ذات و لازم ذات در جهان. علاوه بر این، مشابه با آنچه در حالات پیشین بیان شد، بر اساس نظریه وجود میرداماد معنای بخش دوم قاعده روشن خواهد بود. در نتیجه می توان قاعده را در این حالت چنین بیان کرد: ب (لازم) بودن الف، به لحاظ متافیزیکی فرع بر تقرر الف است و به لحاظ متافیزیکی-سمتیک مستلزم ثبوت الف است.

۴-۵. قاعده به حسب طرفین (مفارق ذات): ب (مفارق) بودن الف، فرع بر تقرر الف و فرع بر ثبوت الف است.

تحلیل میرداماد از نحوه عروض عرضی مفارق بر ذات، تفاوت تأثیرگذاری با تلقی متعارف ندارد. بنا بر نظر میرداماد، عرضی مفارق برای یک ذات وقتی بر آن ذات عارض می شود که آن ذات، مقرر و موجود باشد و اقتضایی از جانب امری بیرون از ذات سبب این عروض شود. این اقتضا به وضوح مرتبط با علیت است. بنابراین، «فرعیت» در هر دو مورد معنایی متافیزیکی خواهد داشت. قاعده در این حالت را می توان به طور کامل چنین بیان کرد: ب (مفارق) بودن الف، به لحاظ متافیزیکی فرع بر تقرر الف و به لحاظ متافیزیکی فرع بر ثبوت الف است. این تنها حالتی از قاعده های فرعیت-استلزام میرداماد است که محتوایی کاملاً متافیزیکی دارد.

اجازه دهید که این بخش را با بیان کامل همه قاعده های فرعیت-استلزام میرداماد به پایان ببرم.

۶-۴. قاعده به حسب طبیعت ربط ایجابی.

ب بودن الف به لحاظ متافیزیکی فرع بر تقرر الف است و به لحاظ متافیزیکی-سمتیکی مستلزم ثبوت الف است.

۷-۴. قاعده به حسب طرفین.

موجود بودن الف، هم به لحاظ سمتیکی فرع بر تقرر الف است و هم به لحاظ سمتیکی مستلزم ثبوت الف است.

الف بودن الف، هم به لحاظ سمتیکی فرع بر تقرر الف است و هم به لحاظ سمتیکی مستلزم ثبوت الف است.

ب (ذاتی) بودن الف، به لحاظ متافیزیکی مستلزم تقرر الف و به لحاظ متافیزیکی-سمتیکی مستلزم ثبوت الف است.

ب (لازم) بودن الف، به لحاظ متافیزیکی فرع بر تقرر الف است و به لحاظ متافیزیکی-سمتیکی مستلزم ثبوت الف است.

ب (مفارق) بودن الف، به لحاظ متافیزیکی فرع بر تقرر الف و به لحاظ متافیزیکی فرع بر ثبوت الف است.

۵. یک نتیجه منطقی: همانی و وجود

در ابتدای مقاله متذکر شدم که از منظر معاصر در علم منطق، دست کم دو بخش اصلی منطق سمتیک و سیستم استنتاجی هستند. به ازای هر کدام از این بخش‌های منطق معنایی از استلزام منطقی فهمیده می‌شود. با اندکی تسامح این معناهای متفاوت را می‌توان با عبارت زیر بیان کرد. در این تعاریف فرض کنیم که Γ مجموعه‌ای از گزاره‌ها است و A یک گزاره است.

استلزام منطقی در سمتیک: A از Γ نتیجه می‌شود (یا Γ نتیجه می‌دهد A) (را) هرگاه در هر وضعی که همه گزاره‌های عضو Γ صادق باشند، A نیز صادق باشد.

استلزام منطقی در سیستم استنتاجی: A از Γ استنتاج می‌شود (یا Γ اثبات می‌کند A) (را) هرگاه با استفاده از قاعده‌های استنتاج مشخص شده در سیستم استنتاجی، A را بتوان با فرض همه گزاره‌های عضو Γ به دست آورد.

علاوه بر این، مطلوب است که در یک چارچوب منطقی، این دو معنای استلزام منطقی بر هم منطبق شوند. به بیان دیگر، اگر A از Γ استنتاج شود آنگاه A از Γ نتیجه شود (قضیه صحت) و بالعکس (قضیه تمامیت).

با این مقدمه، قصد دارم که ابتدا از نظرات میرداماد در خصوص وجود، تقرر و قاعده‌های فرعی و استلزام، نتایجی سمتیکی استخراج کنم. سپس قاعده‌های استنتاجی مشخصی را که بر این اساس به دست می‌آیند صورت‌بندی کنم.

طبیعی است که در میان قاعده‌های فرعی استلزام آنهایی برای بحث حاضر اهمیت دارند که محتوایی کاملاً سمتیکی داشته باشند. نیز بخشی از نظریه تقرر و وجود میرداماد که محتوایی سمتیکی دارد به بحث حاضر مربوط است. دیدیم که برخی از قاعده‌های فرعی استلزام میرداماد کاملاً محتوایی سمتیکی دارند. مشخصاً دو قاعده مرتبط با موجود بودن الف و الف بودن الف. روی دیگر این سکه، نظریه تقرر و وجود است که بر طبق آن رابطه‌ای سمتیکی میان تقرر الف و موجود بودن الف برقرار است. این نظرات میرداماد را می‌توان در هم‌ارزی‌های زیر به‌خوبی صورت‌بندی کرد:

موجود بودن الف فرع بر تقرر الف است اگر و تنها اگر الف صادق‌ساز گزاره «الف موجود است» است.

الف بودن الف فرع بر تقرر الف است اگر و تنها اگر الف صادق‌ساز گزاره «الف الف است» است.

علاوه بر این هم‌ارزی‌ها، میرداماد معتقد است که هر یک از طرفین این دوشرطی‌ها نیز برقرار هستند. نتیجتاً به‌روشنی الف صادق‌ساز دو گزاره متفاوت است: «الف موجود است» و «الف الف است». به بیانی دیگر، هرگاه یک از این گزاره‌ها صادق باشد، الزاماً دیگری نیز صادق است. بر اساس معنای سمتیکی استلزام منطقی، می‌توان گفت که هر یک از این دو گزاره دیگری را منطقی‌تاً نتیجه می‌دهد. در نتیجه می‌توان گفت که احکام زیر بر پایه نظرات میرداماد قابل اظهار هستند:

الف موجود است منطقی‌تاً نتیجه می‌دهد الف الف است.

الف الف است منطقی‌تاً نتیجه می‌دهد الف موجود است.

گفتیم که مطلوب است که نتیجه‌دهی سمتیکی و استنتاج با هم معادل باشند. بنابراین سیستم استنتاجی مطلوبی که متناظر با این استلزام‌های سمتیکی است باید قاعده‌های

استنتاج زیر را در خود داشته باشد. به تعبیر دیگر، نظریه منطقی میرداماد هر چه باشد، شامل دو قاعده زیر است.

الف موجود است	قاعده	الف الف است
_____	همانی-وجود:	_____
∴ الف الف است		∴ الف الف است

این نتیجه از یک جهت اهمیت ویژه دارد و آن این که نه میرداماد و نه سایر منطق دانان مسلمان چنین قاعده‌های استنتاجی را در منطق متذکر نشده‌اند.

ممکن است تصور شود که این قاعده‌های استنتاج از فرط بداهت و عمومیت، در سنت فلسفی و منطقی مورد تذکر قرار نگرفته‌اند. دلیل این مدعا ممکن است چنین باشد که پیچیدگی‌های قاعده‌های فرعیت-استلزام میرداماد هر چه باشند، یک حاصل مشترک دارند: ب بودن الف مستلزم ثبوت الف است. از طرف دیگر، حامیان قاعده فرعیت نیز هم‌دل هستند که فرعیت استلزام را به دنبال دارد. بنابراین، قاعده استلزام مورد توافق اطراف نزاع (شامل میرداماد) است. آنچه مورد اختلاف است این است که بیش از استلزام، رابطه فرعیت یا رابط پیچیده‌تری نیز میان ثبوت شیء لشیء و ثبوت لشیء برقرار است یا نه. نتیجه این نزاع هر چه باشد، اهمیتی در این حکم مورد توافق (یعنی ب بودن الف مستلزم ثبوت الف است) نخواهد داشت. حال، محتوای این حکم یک قاعده استنتاج منطقی عام را به دنبال خواهد داشت:

الف ب است

_____

∴ الف موجود است

قاعده همانی-وجود حالت خاصی از این قاعده است.

اما واقعیت این است که این استدلال به شکل ناموجهی ساده‌انگارانه است. برای این منظور ابتدا توجه کنیم که بنا بر تبیین‌هایی که در بخش‌های گذشته گفته شده‌اند، «استلزام» در قاعده‌های فرعیت-استلزام میرداماد معنای یکسانی ندارد. در برخی موارد صرفاً سمتیکی است، در برخی موارد صرفاً متافیزیکی است و در برخی موارد ترکیبی از این دو. بنابراین، اگرچه نتیجه مشترک همه قاعده‌های فرعیت-استلزام میرداماد ظاهراً این است که ب بودن الف مستلزم ثبوت الف است، اما در واقع این حکم در هر مورد معنای متفاوتی دارد. در این بخش دیدیم که تنها در یک حالت است که این حکم منجر به استلزامی منطقی می‌شود: حالتی که به موجود بودن الف و الف بودن الف مرتبط

باشد. در سایر حالات این استلزام شامل محتوایی متافیزیکی است. به این ترتیب، روشن می‌شود که تنها در این حالت است که یک قاعده استنتاج منطقی قابل استخراج است. به عبارتی دیگر، قاعده‌ای که از «الف ب است» بخواید «الف موجود است» را استنتاج کند، قاعده‌ای منطقی در چارچوب اندیشه میرداماد نیست.

علاوه بر این، روشن می‌شود که اطراف نزاع بر سر فرعیّت یا استلزام، توافقی ظاهری بر صدق این حکم دارند که ب بودن الف مستلزم ثبوت الف است. دست‌کم از منظر میرداماد این حکم معنای یگانه‌ای ندارد که بتوان بر سر آن با کسی توافق کرد. در برخی موارد این حکم یک حکم سمتیکی است و در برخی موارد حکمی متافیزیکی و در برخی موارد ترکیبی از این دو. در نتیجه این فرض استدلال یادشده که «اطراف نزاع توافقی بر حکم استلزام دارند» فرضی است که از جهات مختلف نادرست است.

ممکن است تصور شود که می‌توان این استدلال را به نحوی ترمیم کرد. فرض کنیم که نظرات اطراف دیگر نزاع را نیز مانند نظر میرداماد به گونه‌ای تحلیل کرده‌ایم. ممکن است طبق این تحلیل‌ها، اطراف دیگر نزاع نیز حکم مورد توافق را دارای چند محتوا بدانند که دست‌کم یکی از محتواهای آن سمتیکی است. در این صورت، اطراف نزاع می‌توانند با میرداماد هم‌دل باشند که قاعده‌هایی که درباره‌ی همانی و وجود از نظریه او استخراج می‌شود از نظرات آنها نیز استخراج می‌شود. حاصل این خواهد شد که چون این قاعده‌های استنتاج مورد توافق همه هستند، کسی آنها را ذکر نکرده است.

اما این استدلال نیز ناکارآمد است. مشکل اصلی این استدلال این است که در آن فرض شده است که اگر سایر نظرات در خصوص فرعیّت و استلزام نیز تحلیل شوند، شامل دست‌کم یک خوانش سمتیکی از استلزام هستند. در اینجا سه مورد از نظرات رقیب میرداماد را به بحث می‌گذارم و نشان می‌دهم که بر طبق آنها هیچ خوانش سمتیکی‌ای از فرعیّت یا استلزام به دست نمی‌آید: نظریه منسوب به معتزله، نظریه منسوب به اتباع مشائیان، خوانشی از نظریه صدر.

نخست، نظریه منسوب به معتزله: مشهور است که معتزله قائل به انفکاک وجود از ذات در جهان هستند (طوسی، ۱۴۰۷ق: ۱۰۷-۱۰۹). بر طبق این نظریه، ذات‌ها تقرر دارند حتی اگر وجود نداشته باشند. بنابراین تقرر به لحاظ مصداقی اعم از وجود است. همچنین اینکه الف باشد به موجود بودن الف بستگی ندارد. بیش از این، بسیاری از احکام دیگر، احتمالاً شامل ذاتیات و لوازم ذات، نیز برای ذات ثابت هستند، بدون

اینکه الزامی به موجود بودن ذات باشد. روشن است که بر طبق نظر این گروه، نه قاعده فرعیت و نه قاعده استلزام (در معنای متافیزیکی) صحیح نیست. به طریق اولی، هیچ رابطه سمتیکی ای میان ذات و موجود بود ذات برقرار نیست. در نتیجه این قاعده‌ها به معنای سمتیکی نیز درست نیستند. حاصل اینکه، اولاً معتزله توافقی با سایر اطراف نزاع (حتی در ظاهر) ندارند و ثانیاً هیچ کدام از قاعده‌های استنتاج میان همانی و موجودیت نمی‌توانند بنا بر نظریه منسوب به معتزله برقرار باشند.

دوم، نظریه منسوب به اتباع مشائیان: بر طبق این نظریه، وجود یکی از ویژگی‌های انضمامی ذات است (سهروردی، ۱۳۵۵: ۳۴۰-۳۶۴). این ویژگی انضمامی غیرقابل انفکاک از ذات است. پس به خلاف نظریه منسوب به معتزله ذات و وجود مصداقاً امکان جدایی ندارند و با یکدیگر ضرورتاً مساوی هستند. آنچه سبب می‌شود که این ویژگی از ذات غیرقابل انفکاک باشد در ذات‌های مختلف متفاوت است. در خصوص واجب‌الوجود، ذات از وجود غیرقابل انفکاک است زیرا وجود عین ذات است. در خصوص ممکن‌الوجودها، ذات از وجود غیرقابل انفکاک است زیرا هر ذاتی واجب‌الوجود بالغیر است؛ از این رو، علت ذات تضمین می‌کند که وجود به ذات منضم شود. در نتیجه به نظر می‌رسد که نظریه منسوب به اتباع مشائیان دست‌کم با قاعده استلزام هم‌دل باشند. اما روشن است که «استلزام» در نظر ایشان صرفاً معنایی متافیزیکی دارد: در واجب‌الوجود نوعی همانی است و در ممکن‌الوجودها شامل علیت است. حاصل اینکه قاعده استلزام مورد توافق مشائیان معنایی سمتیکی در خود ندارد و به این سبب، قاعده‌های استنتاج منطقی میان همانی و وجود از نظر ایشان برقرار نیستند.

سوم، خوانشی از نظریه صدرای: بنا بر یک خوانش از نظریه وجود صدرا، تمایز وجود و ذات تمایزی در جهان است (حسینی، ۱۳۹۸). این نظریه با نظریه منسوب به اتباع مشائیان هم‌دل است که بنا بر ملاحظات علیت، وجود و ذات غیرقابل انفکاک هستند، اما با آنها مخالف است که وجود ویژگی ذات است. به هر ترتیب، نتایج این نظریه تا جایی که به بحث ما مربوط است با نظریه منسوب به اتباع مشائیان تفاوتی ندارد. اولاً استلزام ذات و وجود صحیح است و ثانیاً این استلزام نوعی استلزام متافیزیکی (مرتبط با ملاحظات علیت) است. بنابراین بر طبق این نظریه نیز قاعده‌های استنتاج منطقی میان همانی و وجود برقرار نیستند.

۶. نتیجه‌گیری و ملاحظات پایانی

در این مقاله استدلال کردم که میرداماد در قبال مسأله نسبت میان ثبوت شئی و لشیء و ثبوت الشئی نه قائل به فرعیت است و نه قائل به استلزام. میرداماد قائل به دسته‌ای از قاعده‌هاست که در آنها ترکیب‌های مختلفی از فرعیت و استلزام وجود دارند. بیش از این، استدلال کردم که بنا بر نظریه تقرر و وجود نزد میرداماد، «فرعیت» و «استلزام» در این قاعده‌ها معنای یکسان و ثابتی ندارند. در برخی موارد این اصطلاحات معنایی متفاوتی دارند، در برخی موارد معنایی سمتیکی و در برخی موارد ترکیبی از اینها. سپس توضیح دادم که چگونه بخش خالص سمتیکی نظر میرداماد را می‌توان جدا کرد و از آن نتایجی برای قاعده‌های استنتاج منطقی گرفت.

به طور مشخص، صرفاً در یک مورد از حالات مختلفی که میرداماد برمی‌شمرد می‌توان ارتباط خالص سمتیکی دید: استلزام دوطرفه میان «الف است» و «الف موجود است». در این مورد خاص، اگر رابطه نتیجه منطقی (که یک رابطه سمتیکی میان گزاره‌هاست) را صورت‌بندی درستی از استلزام منطقی بدانیم، می‌توان گفت که میان این دو گزاره استلزام منطقی برقرار است. متناظراً حتی با چنین فرضی درباره استلزام منطقی، هیچ حالت دیگری از قاعده‌های مورد بحث منجر به یک استلزام منطقی نخواهد شد.

بیش از این، دلایلی اقامه کردم که این استلزام‌های منطقی مورد توافق اطراف نزاع بر سر مسأله نسبت میان ثبوت شئی و لشیء و ثبوت الشئی نیستند. مطابق نظر عده کثیری از اطراف نزاع در باب قاعده فرعیت و استلزام (مشخصاً نظرات ایشان در خصوص وجود، تقرر و ذات)، این استلزام‌های منطقی برقرار نیستند. یک نتیجه فرعی این است که اگر استدلال‌های این مقاله موفق باشند آنگاه به‌کارگیری قاعده‌های فرعیت، استلزام یا فرعیت-استلزام در صورت‌بندی‌های منطقی بی‌خطر نیست. ادبیات منطقی تطبیقی در دهه‌های اخیر مملو از به‌کارگیری قاعده فرعیت یا استلزام در صورت‌بندی‌های منطقی است. به این خاطر، اگر استدلال‌های این مقاله موفق باشند، آنگاه ادبیات منطقی تطبیقی در دهه‌های اخیر به نحو ناموجهی این قاعده را دارای محتوایی منطقی در نظر گرفته است.

پی‌نوشت‌ها

۱. یک معنای متداول «سمنتیک» علم بررسی رابطه زبان و جهان است (و نه گزاره و جهان). در این مقاله با اصطلاحی کمی نامتداول پیش می‌روم. دلیل این انتخاب این است که در سنت اسلامی آنچه بازنمایی جهان را برعهده دارد و حامل صدق است، گزاره است و نه جمله.
۲. در کل مقاله بحث را به واقعیات شخصی و گزاره‌های شخصی ایجابی محدود می‌کنم. اینکه آیا همه گزاره‌های ایجابی مشمول در قاعده فرعیت، استلزام یا امثال آنها می‌شوند، مسئله مهمی است که از بحث مقاله حاضر خارج است.
۳. تعبیری که در این بخش آمده‌اند تقریباً ترجمه لفظ به لفظ عبارات میرداماد هستند. برای نمونه ببینید: میرداماد، ۱۳۹۱، صص ۵۱-۵۲. قسمتی از متن او که نشان‌دهنده چارچوب بحث مطرح شده در این بخش است، از این قرار است: مطلق ثبوت شیء لشیء بما هو طبیعه ثبوت شیء لشیء علی الإطلاق [طبیعه الربط الإیجابی] فرع تقرر ذات المثبت له و مستلزم ثبوته و أما بالنظر إلی خصوصیه الحاشیتین فرّما ... و ربّما ... و قد یکون ....
۴. معرفی تفصیلی و تحلیلی نظریه وجود میرداماد را در اینجا ببینید: حسینی، ۱۳۹۸، فصل ۲.
۵. این نزاع مشهور است به اینکه آیا ثبوت شیء لشیء علاوه بر اینکه فرع بر یا مستلزم ثبوت شیء است فرع بر یا مستلزم ثبوت الثابت نیز هست یا نه. برای شرحی از این اختلاف ببینید: حسینی، ۱۳۹۸، فصل ۱. در اینجا نزاع را به گونه‌ای صورت‌بندی کرده‌ام که نسبت به تمایز تقرر و وجود یا عدم تمایز آن خشتی باشد.

منابع

- حسینی، داود، ۱۳۹۸، وجود و ذات؛ تفسیری از صدرای در سیاق تاریخی، انتشارات حکمت اسلامی، قم.
- سهروردی، شهاب‌الدین، ۱۳۵۵، مجموعه مصنفات شیخ اشراق، جلد نخست، تصحیح نجفقلی حبیبی، هانری کرین و سیدحسین نصر، پژوهشگاه علوم انسانی و مطالعات فرهنگی، تهران.
- طوسی، نصیرالدین، ۱۴۰۷ق، تجرید الاعتقاد، تصحیح محمدجواد حسینی جلالی، انتشارات مکتب الأعلام الإسلامی، تهران.
- میرداماد، محمدباقر، ۱۳۶۷، القیسات، تصحیح مهدی محقق و دیگران، انتشارات دانشگاه تهران، تهران.
- میرداماد، محمدباقر، ۱۳۹۱، الأفق المبین، تصحیح حامد ناجی اصفهانی، انتشارات میراث مکتوب، تهران.

